

Een onbekende variant van het *Wilhelmus*: het *Watersnood-Wilhelmus* uit 1881

LOTTE JENSEN

In de loop der tijd zijn al heel wat varianten op het *Wilhelmus* geschreven. Onlangs is een wel heel bijzondere versie opgedoken: het *Watersnood-Wilhelmus* uit 1881. Nationale saamhorigheid en liefdadigheid komen in deze versie op unieke wijze samen.¹

In de nacht van 29 op 30 december 1880 vond in Brabant een grote watersnoodramp plaats. Bij Nieuwkuijk zakte de Heidijk in, waardoor het dorp volledig onder water liep. Het water spreidde zich als een olievlek uit richting Hedikhuizen, Heusden en Woudrichem. Uiteindelijk liep een gebied van ruim 30.000 hectare onder water, met alle rampzalige gevolgen van dien. Tal van huizen raakten beschadigd en spoelden weg. Er waren drie doden te betreuren en veel vee was verdronken. Mensen werden geëvacueerd en opgevangen in onder andere Tilburg en Utrecht. De gebeurtenis kwam bekend te staan als de ramp bij Nieuwkuijk, omdat dit dorp het zwaarst getroffen was.²

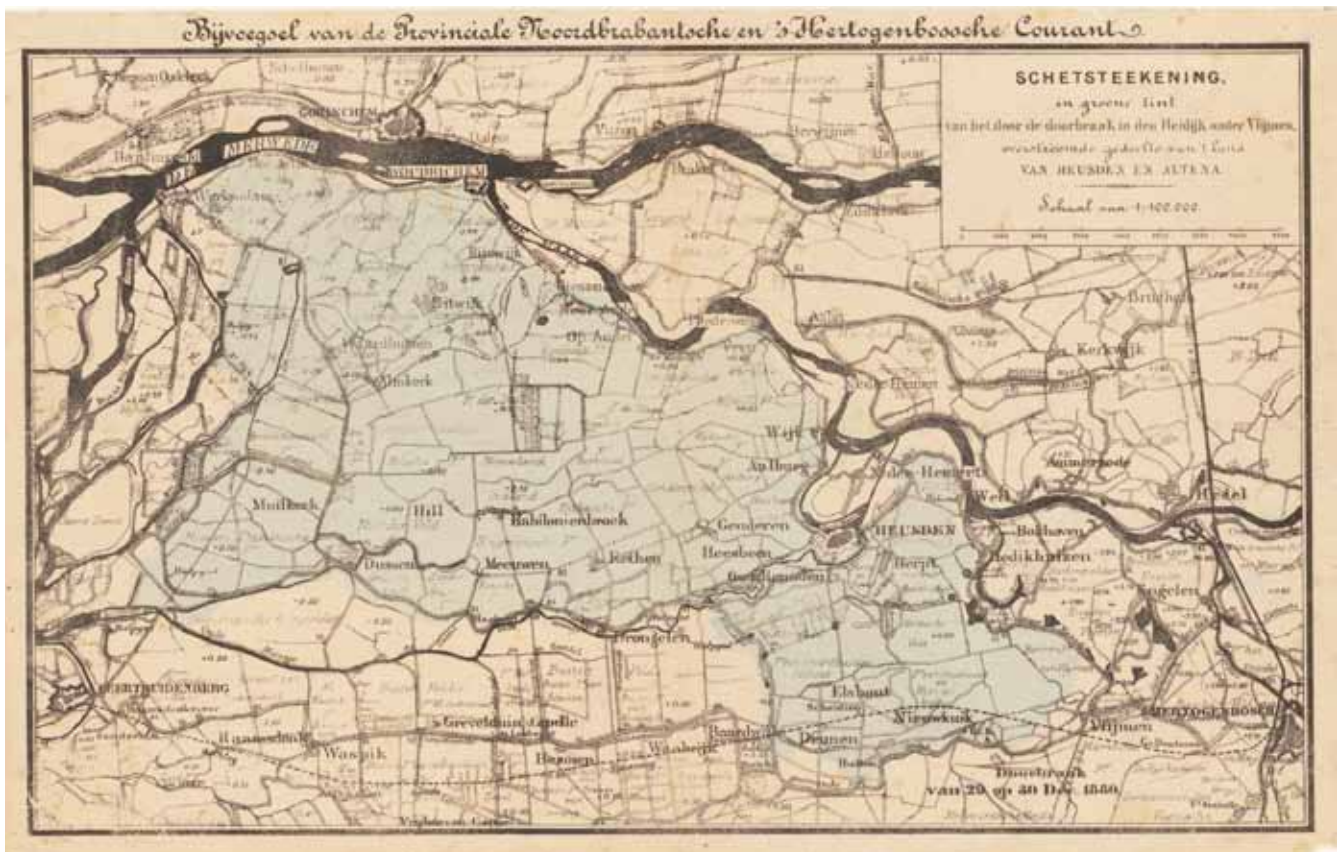
De hulpverlening kwam snel op gang: lokale watersnoodcommissies togen aan het werk om zoveel mogelijk geld en goederen voor de slachtoffers in te zamelen. De Algemeene Commissie ter Leniging van Rampen door Watersnood in Nederland, ontstaan in 1861 en een soort voorloper van het Nationaal Rampenfonds, droeg eveneens haar steentje bij.³ Er kwam ook hulp uit het buitenland: ‘eenige Nederlandsche vrienden’ uit Chemnitz (Saksen) richtten een hulpcomité op en vanuit New York kwam het bericht dat een donatie van 5000 dollars (f 12.500) was toegezegd.⁴ Ook vanuit Parijs werd er geld gestuurd door een speciaal voor dit doel opgericht comité.⁵ Men deed er, kortom, alles aan om de getroffen en te helpen, op lokaal, nationaal en internationaal niveau.

Watersnood-feest

Een van de meest spraakmakende liefdadigheidsacties vond plaats op 18 februari 1881 in Amsterdam, dus zeven weken na de ramp. Een speciaal hiervoor opgericht comité organiseerde in het Paleis voor Volksvlijt een grootscheeps ‘Watersnood-feest’, waarvan de opbrengsten ten goede kwamen aan de hulpbehoevenden in Brabant. De peperdure entreekaarten gaven toegang tot een indrukwekkende parade aan kraampjes, luxe versnaperingen, concerten, tombola’s, verkopingen en kermisattracties.

Allerlei ‘taarten en gebakken van reusachtige afmetingen’ lachten de bezoekers toe.⁶ Er werden ook schilderijen en aquarellen verkocht van kunstenaars die hun werk voor dit doel beschikbaar stelden. Deelnemers aan de loterij konden zelfs een pony winnen.⁷ De organisatie had bewust voor deze datum gekozen, omdat koning Willem III een dag later jarig was. Hoogtepunt van het evenement was dan ook het eerbetoon aan de koning dat om twaalf uur ’s nachts op het hoofdpodium plaatsvond.

Het volledige programma was te vinden in een speciaal hiervoor uitgegeven *Feestblad en Programma*. Het telde 28 bladzijden en kostte vijftig cent. Het fraaie titelblad was ontworpen door de bekende architect Pierre Cuypers en toonde de ark van Noach met een duif erboven, en de overstroming bij Nieuwkuijk. Daarna volgde een prachtig versierde pagina met daarop de handtekeningen van koning Willem III

Kaart van het Land van Heusden en Altena met het door de doorbraak van de Heideijk onder Vlijmen in de nacht van 29/30 december overstroomde gebied. Collectie Rijksarchief Noord-Brabant.

en zijn vrouw Emma. De uitgave bevatte allerlei praktische gegevens, zoals het tijdschema, een plattegrond en de prijzen van het eten en drinken.⁸ Daarnaast stonden er korte bijdragen en handtekeningen in van bekende Nederlandse schrijvers, zoals Nicolaas Beets, J. J. L. ten Kate, J. A. Alberdingk Thijm en J. P. Hasebroek. Voorin de brochure was het *Watersnood-Wilhelmus* afgedrukt, waarin koning Willem III als de grote redder in tijden van rampspoed werd geportretteerd. Het loont om deze tekst naast de originele versie van het *Wilhelmus* te leggen. Dan blijkt dat de (anonieme) auteur het oorspronkelijke *Wilhelmus* nauwgezet volgde, maar dat hij het gedicht had aangepast voor deze gelegenheid. Hij uitte bovendien kritiek op de lakse houding van de bestuurders in Den Haag, wat reacties opriep in de pers.

De brochure van het feestprogramma van het 'Watersnoodfeest' op 18 februari 1881 in het Paleis voor Volksvlijt. Collectie Universiteitsbibliotheek Leiden.

Het *Watersnood-Wilhelmus*

Het *Watersnood-Wilhelmus* telt negen coupletten (tegenover de vijftien coupletten van de oorspronkelijke versie). De eerste vier strofen volgen exact hetzelfde rijmschema als het origineel. Voor de volgende drie strofen heeft de auteur een keuze gemaakt uit de elf resterende coupletten van het *Wilhelmus*. De laatste twee strofen zijn geheel van eigen makelij.

De tekst is in de mond gelegd van koning Willem III, die het publiek informeert over zijn vaderlandsliefde, zijn krachtdadige waterstaatsbeleid en zijn barmhartigheid in tijden van watersnood. In de eerste twee strofen ligt de nadruk op zijn vermogen het water te temmen en te beheersen, waarbij het woord 'vaderland' is vervangen door 'Waterlant':

Wilhelmus van Nassauwe
Ben ick van Dietschen bloet,
Den Waterlant ghetrouwe
Blijf ick tot in den doedt.
Oranjevorst met eere
Ben ick vrij onverveert,
Want plassen groot als meiren
Heb ik geannexeert.

Voor mijnen volck te leven
Heb ick altijd betracht,
Had 't water een verdreven
Om landt, om luyd' ghebracht –
(Godt wilde mij regeren
Als een goed instrument) –
Ick deed hem wederkeeren
In sijnen regiment.

Het vermogen om 'plassen groot als meiren' te annexeren verwijst naar de inpoldering van de Haarlemmermeer in de jaren 1849-1852. Met behulp van grote stoomgemalen werd het meer, dat verschillende malen voor overstromingen had gezorgd, drooggelegd. Het land kon nu ontgonnen worden. Ook de tweede strofe legt de nadruk op de macht van de koning om het water te beteugelen. Als het water iemand had verdreven, waardoor deze van zijn land en volk ('luyd' = lieden) gescheiden was, dan zorgde Willem III ervoor dat diegene weer veilig kon terug-

keren. Hij deed dat als een goed instrument in Gods handen.

In het vervolg wordt het beschermende en barmhartige karakter van de koning verder uitgewerkt. Hij is te allen tijde ('nacht en dach') bereid de noodlijdenden te helpen. Er wordt ook stil gestaan bij het recente overlijden van de broer van de koning, prins Willem Frederik Hendrik (1820-1879), die dezelfde barmhartigheid in tijden van nood vertoonde. Inderdaad werd Willem III door zijn broer vergezeld op zijn reizen naar het rampgebied tijdens de watersnoodramp van 1861 in Gelderland.⁹

Lijdt u mijn ondersaten,
Die oprecht zijn van aert,
Ick zal u niet verlaten
Al zijt ghij nu bezwaert;
Die bly begheert te leven
Weet, dat ik nacht en dach
Mijn goet en cracht wil gheven,
Dat ik hem helpen mach.

Lijf en goed al te samen
Heb ick u niet verschoont,
Mijn broeder, hooch van name,
Heeft het u oock vertoon:
Prins Henrick is ghevallen
Helaas, vóór desen dach;
De stercke steun van allen
Die hij in lijden zach.

De ik-figuur, Willem III, verlegt het perspectief vervolgens naar zijn eigen betrokkenheid bij de watersnoodramp van 1861. Net als in het origineel wordt verwezen naar de Bijbelse strijd tussen David en Saul, maar de focus ligt vervolgens op het lijden van de 'brave Gelderman' en de heroïsche acties van Willem III. Door sneeuw en storm trekt hij naar zijn onderdanen om tranen te drogen en brood uit te delen. Dat laatste is overigens niet ver bezijden de waarheid: kort na de ramp liet Willem III blikken met eten versturen naar de hulpbehoevenden in Gelderland.¹⁰

Als David moeste vluchten
Voor Saul den tyran,
Heeft eenmaal moeten suchten

WATERSNOOD-WILHELMUS.

19 Februari 1881.

Wilhelms van Nassouwe,
 Ben ik van Dietschen bloet,
 Den Watersnood ghetrouwe
 Blijf ik tot in den doodt.
 Oranjevort met vere
 Ben ik vrij overvoert,
 Want glassen groot als meiren.
 Had ik gmannevoert.

Voor mijnen volck te leven
 Heb ik altijd betracht,
 Had 't water een verdreven
 Den landt, om layd' ghobracht —
 (Godt wille mij) regeren
 Als een goet instrument) —
 Ik deed toen wederkeren
 In sijnen regiment.

Lijdt u mijn ondersaeten,
 Die opsicht sijn van noot,
 Ik zal u niet verlaten.
 Al zijt ghy nu bezwaert:
 Die ley begint te leven
 Went, dat ik nacht en dach
 Mijn goet en macht wil gheven
 Dat ik hem helpen mach.

Lief en goet al te samen
 Heb ik u niet verschoont,
 Mijn broeder, hooch van name,
 Heeft het u oock vertoont:
 Prins Henrick is ghevallen
 Helas, vóór desen dach;
 De sterke stout van allen
 Die hij in lijden sach.

Als David moeste vluchten
 Voor Saal den tyran,
 Heeft eenmaal moeten smichten
 De brave Gelderstan;
 Toen ben ik uitghetroghen:
 Door sneeuw en storm en ijs
 Om trancen af te droghen,
 Te brenghen braet en paes.

Niet doet mij meer erbarmen
 In onsen watersnood,
 Dan dat men niet verarmen
 Der bevrus landul goet,
 Dat u de waten oncken,
 O, sie! Brabant soet!
 Als ik daer een ghedencke,
 Mijn edel heet, dat biser.

Soo het den wil der Heeren
 Voor desen had ghevoert,
 Had ik gheern willen keeren
 Van u dit swaer tempoert;
 Maar Zij, ten Binnenbove,
 Die alle dach regert,
 Die men altijd moet loven,
 En heefot niet begheert.

Doch machten nu Staten,
 Te slaprick van ghemoet,
 De waten heerschen laten
 En spelen met uw goet;
 Mocht door liner anglistig dralen
 Verdrinken stadt en land,
 De Coninck zal niet liden
 Die u sijn trouw verpant.

Wilhelms sal verschijnen,
 Als land- en watersnood,
 En swemt aan 't hoofd der sijnen,
 Weet Triton kennens dorst:
 Den waterlaanwe-luere
 Gheen storm of vloet guesert,
 Daer golven obedieren
 Aan 't quispelen van sijn steert.

De brave Geldersman;
Toen ben ik uitghetogen
Door sneeuw en storm en ijs
Om traenen af te droghen,
Te brenghen broot en pais.

Vervolgens verschuift de aandacht naar de watersnood van 1880 en de slachtoffers in Brabant. Opnieuw ligt de nadruk op het grote medeleven van de koning:

Niet doet mij meer erbarmen
In onsen wederspoet,
Dan dat men siet verarmen
Der braven landlui goet.
Dat u de watren crencken,
O, edel Brabant soet!
Als ick daer aen gedencke,
Mijn edel hert dat bloet.

Daarna neemt het lied een onverwachtse wending. Koning Willem III richt zijn pijlen op het falende bestuur van de regeerders aan het Haagse Binnenhof. Mochten de overheden tekort schieten, dan belooft hij als een reddende engel op te zullen treden:

Soo het den wil der Heeren
Voor dezen had gheweest,
Had ick gheern willen keeren
Van u dit swaer tempeest;
Maer Zij, ten Binnenhove,
Die alle dinck regeert,
Die men altijt moet loven,
En heeftet niet begheert.

Doch mochten uwe Staten,
Te slaep'rich van ghemoet,
De watren heerschen laten
En spelen met uw goet;
Mocht door haer anghstig dralen
Verdrinken stadt en lant,
De Coninck zal niet falen,
Die u zijn trouw verpant.

Het *Watersnood-Wilhelmus* eindigt met een daverend slotakkoord, waarin Wilhelmus als land- en watervorst aan het hoofd zwemt van zijn onderdanen. Hij

is voor niets of niemand bang, zelfs niet voor de Griekse god Triton, de heerser van de zee. Willem III is de aanvoerder van de waterleeuwen en zal de golven doen gehoorzamen door het kwispelen van zijn staart:

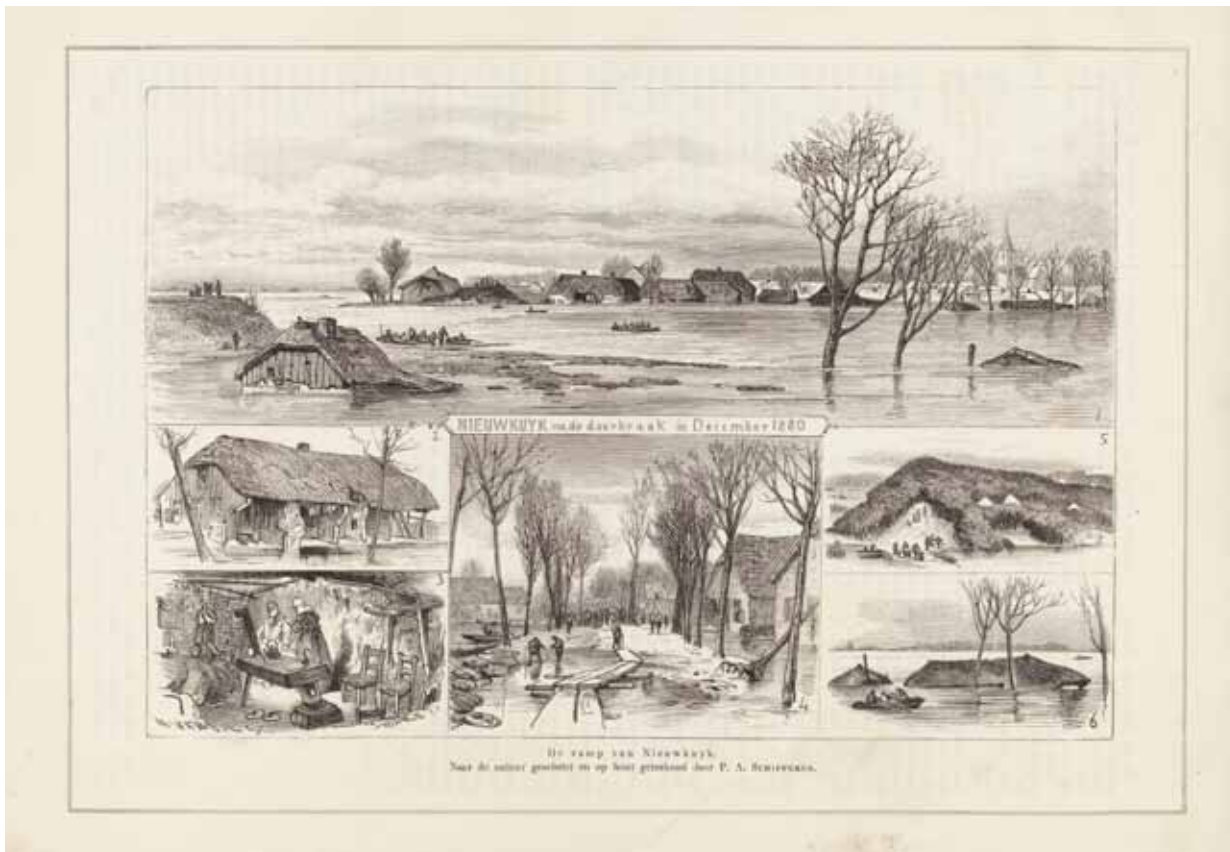
Wilhelmus sal verschijnen,
Als lant- en watervorst,
En swemt aen 't hoofd der sijnen,
Waer Triton komen dorst;
Den waterleeuwe-heere,
Gheen storm of vloet geneert,
Daer golven obedieeren
Aen 't quispelen van sijn steert.

Of het lied tijdens het Watersnood-feest ten gehore is gebracht, is niet bekend. Wel werd om 12 uur 's nachts het officiële volkslied van Hendrik Tollens, *Wien Neêrlandsch bloed*, tot twee keer toe gezongen, ter ere van de verjaardag van de koning.¹¹ Evenmin weten we wie de auteur van het *Watersnood-Wilhelmus* was. Het is namelijk de enige bijdrage in het programmaboekje die niet ondertekend is. Mogelijk had dat ook met de kritische ondertoon ervan te maken.

Kritische reacties

In de pers was veel aandacht voor het Watersnood-feest, zowel in de aanloop ernaar toe als na afloop. Via advertenties en wervende berichten werden lezers aangespoord het feest te bezoeken of op zijn minst het programmaboekje te kopen. De avond was een groot succes: duizenden bezoekers kwamen erop af en de opbrengst was minimaal f 66.000.¹²

Er was echter ook kritiek. Critici verbaasden zich erover dat er een groot feest werd georganiseerd waar de champagne vloeide, terwijl mensen elders in het land in erbarmelijke omstandigheden verkeerden. Hoe was dat met elkaar te rijmen? Toch was dit niet de eerste keer dat dit gebeurde. Het concept was waarschijnlijk afgekeken uit Parijs, waar burgers in 1880 een groot feest ten behoeve van de slachtoffers van een overstroming in Spanje organiseerden.¹³ Benefietconcerten bestonden bovendien al veel langer. Al in het begin van de negentiende eeuw werden in Nederland concerten ten behoeve van slachtoffers van watersnoodrampen georganiseerd.¹⁴

Nieuwkuyk na de doorbraak in December 1880. De ramp van Nieuwkuyk. Naar de natuur geschilderd en op hout geteekend door P.A. Schipperus. Collectie Rijksarchief Noord-Brabant.

Met dit Watersnood-feest was volgens sommigen de grens van het fatsoenlijke gepasseerd.¹⁵ De theoloog en politicus Abraham Kuiper drukte zijn bezwaren als volgt uit: ‘Vroeger, bij volksramp, is hier *Bid*-dag en *Geef*-dag geweest; / Nu bij den dijkbreuk, viert hier Menschlievendheid een Watersnoodfeest’.¹⁶ Een ander wees erop dat de organisatie wel een erg dure feestlocatie had uitgezocht.¹⁷ Enkele verslaggevers in den lande reageerden ook kritisch. Zo had een journalist van *De standaard* geen goed woord over voor het gefeest over de rug van de slachtoffers: ‘Naar onze vaste, innige overtuiging toch is zulk een watersnoodfeest niets anders noch minder dan een bezoedeling, een verontreiniging, een ontheiliging van het kleed der Barmhartigheid.’¹⁸

De reacties op het *Watersnood-Wilhelmus* waren al even wisselend. In sommige bladen werd grote waardering uitgesproken, zoals in de *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*. De journalist raadde de volksvertegenwoordiging aan om met name de laatste drie coupletten, waarin kritiek op het beleid werd geuit, met aandacht te lezen.¹⁹ Precies die

passage was echter tegen het zere been van een correspondent van *De Locomotief*, een krant die in Semarang in Nederlands-Indië verscheen. De auteur vond het zeer ongepast dat de verhouding tussen de vorst en de wetgevende macht ter discussie werd gesteld. De beschuldiging jegens de ‘Staten’ was bovendien een bewijs van ‘onkunde’, want het betrof hier een keuze tussen twee kwaden: ‘Wordt de oude acte, waarbij Gelderland vergund wordt bij zekere waterhoogte de overlaten te laten werken, opgeheven, dan verplaatst men het gevaar slechts wat noordelijker en het is de groote vraag of Amsterdam zelf daarbij niet nog slechter zou varen.’²⁰ De reactie illustreert de complexe verhouding in het waterbeleid tussen het rijk, de provincies en de waterschappen.²¹

De Waterheld van het Loo

Het *Watersnood-Wilhelmus* werd vooral ter meerdere ere en glorie van koning Willem III geschreven. De lof op de koning nam dusdanige vormen aan, dat

het haast leek of hij de plaats van God innam. Deze verheerlijking paste in een nationale liefdadigheids-cultuur, waarbij aan de vorst een centrale rol werd toebedeeld bij rampen.²²

De verheerlijking van Willem III bereikte een hoogtepunt tijdens de grote watersnood in het rivierengebied in 1861. Hij stuurde hulpmiddelen, schonk grote bedragen en bezocht de getroffen rampgebieden. In tal van gedichten, liederen en prenten werd hij voorgesteld als een liefhebbende vader te midden van zijn onderdanen. Het Nederlandse volk bedankte op zijn beurt de koning met een kostbare Statenbijbel en een groots monument te Leeuwen aan de Waalbandijk. Het leverde de koning de bijnaam de Waterheld van het Loo op.²³

Het *Watersnood-Wilhelmus* versterkte die beeldvorming nog eens krachtig. Veel minder vleidend was de bijnaam 'koning Gorilla', die Willem III enkele jaren later ten deel zou vallen en die hem tot een domme, seksbeluste mannetjesaap reduceerde. In 1887 verscheen de anonieme brochure *Uit het leven van koning Gorilla* waarin de koning door de mangel werd gehaald. De schrijver, achter wie de vrijdenker Sicco Roorda van Eysinga schuilging, hekelde de seksuele escapades van de koning. Hij liet bovendien weinig heel van Willems dappere optredens tijdens de watersnoodrampen. De koning zou dronken rondgewabberd hebben en zelf van de verdrinkingsdood gered zijn:

Groot gaven de bladen op van de stoute stukken, die Gorilla daarbij uitvoerde. De waarheid is echter dat hij bij dien watersnood geregeld dronken was en dan de alleronzinnigste dingen deed, zoodat men meer last dan plezier van hem had. Zoo wilde hij eens, toen hij een zwaar stuk in had, dwars over de rivier de W..... lopen, waarin hij natuurlijk zou zijn verzopen, als zijn adjudanten hem niet met kracht en geweld hadden tegengehouden.²⁴

Hier doemt het beeld op van een koning die als een dronkenlap langs de Waal waggelde.

Tegelijkertijd moet men bedenken dat deze kritiek al even politiek gekleurd was en weinig recht doet aan de betrokkenheid die de koning tijdens de watersnoodrampen van 1855, 1861 en 1880 toonde. De koning zal beseft hebben dat zijn optredens positief waren voor zijn imago, maar de initiatieven om hem daar vele, vele malen voor te prijzen kwamen toch echt vanuit de burgerij zelf. Dat er een Watersnood-feest ter ere van de verjaardag van de koning werd georganiseerd, is exemplarisch voor de vele uitingen van Oranjegezindheid in de negentiende eeuw.²⁵ In het *Watersnood-Wilhelmus* komen liefdadigheid en Oranjeliefde op unieke wijze samen.

¹ Dit artikel komt voort uit mijn onderzoek naar Nederlandse rampliederen door de eeuwen heen, dat plaatsvindt binnen het NWO-Vici project 'Dealing with disasters. The shaping of local and national identities in the Netherlands, 1421-1890' (www.dealingwithdisasters.nl). Ik dank Francien van den Heuvel die mij in maart 2019 attendeerde op het bestaan van een *Watersnood-Wilhelmus* en Noline van der Sijs die mij hielp met enkele woordverklaringen.

² Zie over deze dijkdoorbraak: Bert Meijs, *De ramp van Nieuwkuijk 1880*. Nieuwkuijk, 2014.

³ Zie bijvoorbeeld het *Nieuws van den dag*, 12 januari 1881, waarin deze commissie meldt dat zij dagelijks verzoeken van watersnoodcommissies in Noord-Brabant

en Limburg ontvangt en reeds 80.000 gulden van de in totaal 183.000 gulden in kas aan donaties heeft toegezegd. Deze commissie ontstond tijdens de watersnood van 1861, door samenwerking van twee bestaande instellingen ten behoeve van slachtoffers van watersnoodrampen.

⁴ *Tilburgsche Courant*, 2 februari 1881. Vgl. Meijs 2014, p. 85.

⁵ Zie *Provinciale Drentsche en Asser Courant*, 10 januari 1881.

⁶ Zie het verslag in de *Arnhemse Courant*, 21 februari 1881.

⁷ *Leeuwarder Courant*, 15 februari 1881.

⁸ Er zijn slechts drie exemplaren beschikbaar in openbare bibliotheken. Ik maakte gebruik van het exemplaar uit de Universiteitsbibliotheek Leiden. In het Katholiek Documentatiecentrum te Nijmegen bevin-

den zich in het familiearchief van Alberdingk Thijm eveneens twee gedeelten van het *Feestblad en programma*, namelijk onder de nummers 4118 en 4727. Laatstgenoemde deel bevat een korte uitspraak van Antoinette Cathérine Thérèse Cuypers-Alberdingk Thijm: 'O, mocht ik, als eertijds, door mijn zang iets kunnen bijdragen tot leniging van den nood; 't ware licht iets beters dan dit klank- en kleurloos wit op zwart.'

⁹ Zie E. van Heuven-van Nes, *Koning Willem III en de watersnood van 1861*. Zutphen, 1994, p. 6-10 en Dik van der Meulen, *Koning Willem III 1817-1890*. Amsterdam, 2013, p. 318.

¹⁰ Van der Meulen 2013, p. 317.

¹¹ Aldus de verslaggever van de *Arnhemse Courant*, 21 februari 1881.

¹² Volgens de inkomstentabel in de *Arnhemsche Courant*, 23 februari 1881.

¹³ Deze link wordt gelegd in het *Batavi-aasch handelsblad*, 16 april 1881. De overstroming van de Segura vond plaats op 15 oktober 1879. Er waren meer dan duizend doden te betreuren.

¹⁴ Zo vonden onder meer benefietconcerten plaats in 1809, 1825 en 1861 ten behoeve van de slachtoffers van de watersnood-rampen. Hierover Lotte Jensen, 'Zingen om het hoofd boven water te houden. Overstromingen en de Nederlandse liedcultuur', in: *Tijdschrift voor waterstaatsgeschiedenis* 28/2, 2019 te verschijnen. Over rampliederen en liefdadigheidscultuur, zie: Lotte Jensen, 'Disaster upon disaster inflicted on the Dutch. Singing about natural disasters in the Netherlands, 1600-1900', in: *BMGN – Low Countries Historical Review* 134/2, 2019, p. 1-26.

¹⁵ De hypocrisie van de liefdadigheids-cultuur werd al eerder aan de kaak gesteld, bijvoorbeeld door Multatuli in 1861. Hierover Lotte Jensen, *Wij tegen het water*. Nijmegen, 2018, p. 40-43.

¹⁶ *Feestblad en programma*, p. 20.

¹⁷ Anoniem, 'Feest-verture. Amsterdamsche Causerie', in: *Feestblad en programma*, p. 27.

¹⁸ *De standaard*, 28 februari 1881. Stevige kritiek werd ook geuit in de rubriek 'Brieven uit de hofstad', in: *De Arnhemsche Courant*, 1 maart 1881.

¹⁹ *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, 24 februari 1881.

²⁰ *De Locomotief*, 20 maart 1881.

²¹ Hierover: A. Bosch en W. van der Ham, *Twee eeuwen Rijkswaterstaat*. Zaltbommel, 1998, p. 50-54.

²² Hierover Jensen 2018, p. 27-34. Fons Meijer bereidt een proefschrift voor over nationale rampcultuur in de

negentiende eeuw en zal daarbij uitgebreid ingaan op de beeldvorming van vorsten bij onder andere watersnood-rampen.

²³ Zie Van der Meulen 2013, p. 320.

²⁴ S.E.W. Roorda van Eysinga, *Het leven van Koning Gorilla*. Editie Boudewijn Sirks. Bombay, 1987, p. 29. Zie over deze brochure Van der Meulen 2013, p. 569-572.

²⁵ Zie over de vele manieren waarop Oranjeliefde zich in de negentiende eeuw manifesteerde: Anne Petterson, *Eigenwijs vaderland. Populair nationalisme in negentiende-eeuws Amsterdam*. Amsterdam, 2017.